



Edycja krytyczna krymskokaraimskiego przekładu Tanachu. Rękopis z Cambridge. Zawartość tomu I i IV

Gulayhan Aqtay

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Neofilologii
Katedra Studiów Azjatyckich

Critical edition of a Crimean Karaim translation of the Tanakh. Cambridge Manuscript: The contents of volume I and IV

Summary: The purpose of this article is to present a Crimean Karaim Tanakh translation from the holdings of Cambridge University Library, shelf mark BSMS 288. This manuscript is the only one known so far to contain the entire text of the bible except Chronicles. Of its four volumes, volumes I and IV are discussed in more detail, since they are the subject of a research project aimed at preparing a critical edition of the text with an English translation. Therefore, it is the content of these two volumes that are presented here.

Keywords: Karaim manuscripts, Crimean Karaim, Tanakh, translation, loanwords

I. Uwagi wstępne

Jest sprawą oczywistą, że dawne dokumenty pisane, zarówno drukowane jak i rękopiśmienne, są niezbędne dla badań nad historią danego języka, a często też kulturą narodu, który takie dokumenty pozostawił po sobie. Jeśli chodzi

o język Karaimów krymskich, zachowało się stosunkowo dużo rękopisów, przede wszystkim zbiorów literatury ludowej, głównie piosenek, tzw. *medzum* (wzorowanych na popularnej literaturze krymskiej pochodzenia tureckiego i krymskokaraimskiego), oraz rękopisów o treści religijnej, modlitewników, ale przede wszystkim przekładów Tanachu (Biblii hebrajskiej). Do niedawna niewiele rękopisów było dostępnych w naukowym krytycznym opracowaniu. Pierwszą edycją tego rodzaju było opracowanie piosenek *czynng* przez A. Zajączkowskiego (1938), ale – jak podkreślał wydawca – były to piosenki „tatarsko-karaimskie”. Następnym ważnym opracowaniem było krytyczne wydanie przez Sulimowicza (1972, 1973) modlitw pokutnych z pierwszego druku krymskokaraimskiego z 1734 r., modlitewnika zwanego w skrócie *Mekabbez*. Jeśli chodzi o przekłady Tanachu, pierwszeństwo w tym względzie należy się Gordlewskiemu (1928). Najobszerniejsze omówienie karaimskich przekładów Tanachu przedstawił Jankowski (2009), on też jako pierwszy wydał fragmenty krymskokaraimskiego przekładu Tanachu (Jankowski 1997). Po dłuższym czasie wydane zostały kolejne, np. ostatni, 13. rozdział Księgi Nehemiasza na podstawie druku z Gözleve (dzisiejszej Eupatorii) z 1841 r. opublikowany przez Shapirę (2013).

Jeśli chodzi o język zachodniokaraimski, stan badań jest tu znacznie bardziej zaawansowany. Pierwsze wydanie wybranych fragmentów Tanachu znajdujemy w klasycznej monografii Tadeusza Kowalskiego (1929), następnie Treney Jeremiasza opracował A. Zajączkowski (1932, 1934), wreszcie Firkowicz wydał Przypowieści Salomonowe wraz z faksymile (Firkovičius 1994, 2000). Badania nad zachodniokaraimskimi przekładami Tanachu ożywiły się zwłaszcza w ostatnich latach dzięki pracom Olach (2013) i Németha (2014, 2015 a, 2015 b). Praca Olach jest szczegółowym studium nad halickokaraimskim tłumaczeniem Tanachu, zaś artykuły Németha dotyczą tłumaczeń w dialekcie północno-zachodnim. Są one szczególnie cenne, gdyż autor wydał i opracował obszerne fragmenty z najstarszego zachowanego datowanego przekładu z 1720 r.

W ostatnich latach powstały również wydania krytyczne innych rękopisów krymskokaraimskich, tzw. *medzum*. Pierwsze z nich to *medżuma* Qılcięgo opublikowana wraz z faksymile przez Aqtay (2009). Jako druga ukazała się edycja *medżumy* Qatıq, opublikowana przez Çulhę (2010a, drugie wydanie 2015). Dotąd *medżumy* znane były jedynie z wydania (niekrytycznego) Radłowa z 1896. Ponieważ Radłow podał większą część tekstu w piśmie hebrajskim, jego wydanie nie było zbyt często wykorzystywane przez turkologów. Niedawno jednak Çulha opublikowała cały tekst Radłowa w transkrypcji (Çulha 2010b), co jest stanowi znaczne ułatwienie dla czytelników i badaczy. W roku 2015

Smętek (2015) opublikowała krytyczne wydanie krymskokaraimskiego zabytku językowego innego typu – przekładu hebrajskiej sztuki teatralnej *Królestwo Szaula*. Język tego przekładu jest bardzo bliski językowi *medzum*.

2. Opis rękopisu

Rękopis znajduje się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu w Cambridge, dokąd został przekazany jako depozyt z Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego.

Rękopis składa się z czterech woluminów oprawionych w skórę. Obejmuje przekład całej Biblii hebrajskiej, z wyjątkiem Kronik. Karty są nienumerowane. Na każdej stronie znajduje się średnio 27 wierszy, wyjątek stanowią strony zawierające początki i zakończenia niektórych ksiąg.

Całość jest pisana czarnym atramentem, pismo staranne, dobrze czytelne, wokalizowane, tylko w niektórych przypadkach kopista najwidoczniej zapomniał dodać wokalizację, np. tom I, 13a, Rdz 7. Wynika z tego, że kopista najpierw pisał tekst główny, a później dodawał wokalizację. W wielu przypadkach niewokalizowane są też hebrajskie imiona własne, głównie imiona osobowe. Możemy się jedynie domyślać, jaka jest tego przyczyna: autor kopował starszy, niewokalizowany tekst¹ i nie będąc pewnym właściwej wokalizacji imion, pozostawił je bez znaków wokalizacyjnych. Bardziej prawdopodobne jest jednak to, że imiona – jeśli występują na początku wersów – potraktował jako tekst hebrajski, którego Karaimi nie wokalizowali. Niewokalizowane są zatem hebrajskie incipity, tytuły rozdziałów oraz nazwy parasy, których również nie tłumaczono.

Tytuły rozdziałów i incipity, jak również literowe numery rozdziałów pisane są pismem kwadratowym, podczas gdy tekst główny tak zwaną półkursywą krymską albo krymskokaraimską. Ten rodzaj pisma występuje jedynie w piśmiennictwie Karaimów krymskich, rzadko u Karaimów zachodnich.

Dla ułatwienia orientacji w tekście kopista na każdej stronie umieścił nagłówek z nazwą parasy i numerem. Nagłówki te są niewokalizowane, również pisane półkursywą. W lewym dolnym rogu drugiej strony każdej karty znajduje się wyraz przeniesienia, tzw. *kustosz* (ang. *catchword*). W niektórych miejscach na marginesach umieszczono poprawki błędów powstałych podczas przepisywania lub dopisano pominięte przez nieuwagę fragmenty tekstu. Te poprawki

¹ Choć większość rękopisów biblijnych jest wokalizowana, znane są rękopisy niewokalizowane, np. rękopis B 283 ze zbiorów Instytutu Rękopisów Orientalnych z Petersburga, w którym kopista zwokalizował tylko niektóre wyrazy.

i dopiski na ogół pochodzą od kopisty, niekiedy jednak dokonano ich inną ręką. W zakończeniu niektórych ksiąg i tomów tekst jest ułożony w charakterystyczny trójkąt z wierzchołkiem skierowanym ku dołowi.

Rękopis jest niedatowany. Nie znamy też nazwiska kopisty. Brak przeprowadzonych badań paleograficznych uniemożliwia opis papieru i oprawy. Rękopis z Cambridge jest jedynym znanym rękopisem krymskokaraïmskim, zawierającym niemal całość – poza Kronikami – Tanachu. Choć znanych jest wiele innych, wszystkie pozostałe zawierają jedynie części Tanachu. Interesujące, że pomimo swej niewątpliwie wyjątkowej wartości, rękopis ten do niedawna pozostawał całkowicie niezany. Nie wspomina o nim ani Poznański (1913), ani Sklare (2003) w swoim artykule o rękopisach karaïmskich. Rękopis został odkryty przez Henryka Jankowskiego dzięki informacji pani Rosemary Mathew, kustoszki zbiorów Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego w Bibliotece Uniwersytetu w Cambridge. Zne są natomiast okoliczności pozyskania rękopisu. Nabył go dla szkockiej misji chrześcijańskiej Thabert Pinkerton w 1816 r. Działalność Pinkertona jest dobrze znana, a jej aspekty krymskie zostały szczegółowo opisane w artykule Kırımli (2004). Ten konkretny rękopis znajdujący się dziś w Cambridge został zakupiony przez Pinkertona nieprzypadkowo. Misjonarze szkoccy chcieli bowiem zdobyć możliwie najlepszy i najpełniejszy karaïmski przekład Tanachu, który zamierzali wykorzystać do chrystianizacji ludów turkijjskich w Rosji, przede wszystkim w okolicach Astrachania i na Kaukazie.

Ponieważ brak jest kolofonu i datacji oraz badań paleograficznych, czas sporządzenia rękopisu możemy określić tylko w przybliżeniu. Przypuszczalnie miało to miejsce w drugiej połowie XVIII w. W tym miejscu od razu należy dodać, że język manuskryptu nie jest językiem używanym przez Karaïmów w XVIII w. na Krymie, lecz znacznie bardziej archaicznym, podobnie jak język modlitw z najstarszego druku krymskokaraïmskiego z 1734 r., wydanych przez Sulimowicza (1972)². Do sprawy tej powrócę w dalszej części artykułu.

Tekst główny zaczyna się na karcie 7a. Na niektórych stronach przed tekstem głównym znajdują się rozmaite zapiski, własnościowe i inne, sporządzone różnymi rękami, nie pochodzące od kopisty głównego.

Pośrodku wyklejki znajduje się częściowo zatarty napis *Nišan* <> *budır* 'To jest znak (lub pieczęć) <>'. Na karcie 6a widzimy różne wpisy hebrajskie, m.in. w drugim wersie alfabet hebrajski od *alefu* po *taw*. Ta część nosi podpis *Nam*

² O języku używanym na co dzień przez Karaïmów na Krymie XVIII wieku wiemy z dokumentów wydanych przez Jankowskiego (2010).

Yuhuda Levi czyli ‘o nazwisku Juhuda Levi’. W 6. wierszu znajduje się tekst mieszany hebrajsko-karaimejski: *Ze targum Tora Naḥamu Levi ha-maskilniḥdir* ‘Ten przekład Tory należy do Nahamu Leviego oświeconego’.

W następnym rzędku jest *Kimse muna olmasin* ‘Niech nikt nie będzie (właścicielem) tego’. Jest to często pojawiająca się w rękopisach krymskokaraimejskich formuła własnościowa.

Poniżej widoczna jest również często powtarzająca się formuła: *Ben bunu yazanda qış edi, ellerim üşümüş edi, qalemim qamuş edi, devetim kümiş edi, bunu yazan yañlış yazmış, oqıyan bal emiş* ‘Gdy pisałem to, była zima, ręce mi marzły, pióro było z trzciny, piórnik ze srebra. Ten kto pisał, pisał błędnie, a czytelnik był jak miód’, podpisana przez Yuhudę Leviego.

Na podstawie tych wpisów można stwierdzić, że rękopis był własnością dwóch osób: Yuhudy oraz Nahamu Levi. Być może jeden był ojcem, a drugi synem, który odziedziczył rękopis po ojcu. Resztę strony wypełniają mało czytelne bazgroty.

W tomie I między kartami znajduje się luźny wycinek papieru w kształcie tarczy zawierający tekst w języku angielskim: “Tartar translation of the Old Testament written in rabbinical [sic!] characters by Jews in the Crimea”.

Na karcie 6b znajduje się inny wpis w jęz. angielskim: „A translation of all the Books of the Old Testament, in the Tartar language, written in the Hebrew characters – obtained from the Karaite Jews in Dschufutkale in the Crimea by Thabert Pinkerton – June the 01. 1816. Contained in 4 books.”

3. Zawartość rękopisu

3.1. Tom I

Tom I zawiera następujące księgi:

1. Pięcioksiąg: Księga Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb i Powtórzonego Prawa.
2. Pięć krótkich ksiąg hagiograficznych (Ketuvim), zwanych też księgami pięciu zwojów: Pieśń nad pieśniami, Księgę Rut, Treny, Kohelet i Księgę Estery.

Układ ksiąg jest typowy dla przekładów krymskokaraimejskich. Jak się przyznaje, Pięcioksiąg jako najważniejsza część Tanachu kopiowana była z zachowaniem najbardziej archaicznych form językowych, jednak dopiero przyszłe badania porównawcze będą mogły to potwierdzić.

Jest to najobszerniejszy tom rękopisu, zawierający 209 kart.

3.2. Tom IV

Tom IV zawiera pozostałe księgi hagiograficzne (oprócz Kronik): Psalmi, Przysłowia, Księgi Hioba, Daniela, Ezdrasza i Nehemiasza. Na podstawie niedawnego opracowania Księgi Nehemiasza wydanego przez Shapirę można porównać treść i język druku z 1841 r. z rękopisem. Widać z niego, że przekład jest bardzo podobny, jedynie w wersji drukowanej wiele dawnych form karaïmskich zostało zastąpionych współczesnymi formami tureckimi. Warto w tym miejscu zauważyć, że Psalmi stanowią część Tanachu niezwykle ważną dla Karaïmów, były wykorzystywane w liturgii, a poszczególne wersy często wchodziły w skład modlitw. Stąd obecność w biblijnych rękopisach karaïmskich licznych przekładów Psalmów.

Tom czwarty jest najkrótszym tomem, liczącym 119 kart.

4. Grafia i język rękopisu

Pismo hebrajskie o tyle lepiej od alfabetu arabskiego oddaje język turkijskiego, że – jeśli jest wokalizowane – umożliwia rozróżnienie samogłosek wysokich zaokrąglonych od środkowych, a więc *u* i *ü* od *o* i *ö*. Niestety, nie pozwala rozróżnić przednich od tylnych. Jak wiadomo, język krymskokaraïmski ma harmonię samogłoskową, polegającą na tym, że po sylabie z samogłoską przednią następują sylaby również z przednią, a po tej z tylną – z samogłoskami tylnymi. Do zasady tej nie stosują się zapożyczenia niezaadaptowane fonetycznie, w tym wiele pożyczek arabskich, perskich i hebrajskich.

W przeciwieństwie do pisma arabskiego hebrajski zapis pozwala też rozróżnić *e* (na co są aż dwa znaki, *segol* i *cere*) od *a* (też oddawane dwoma znakami, *patach* i *kamec*), jednak – poza nielicznymi wyjątkami, jak w wyrazie *tergev* ‘badanie, sprawdzenie’ – w wyrazach z samogłoskami przedniojęzykowymi w sylabie drugiej i następnych występuje tylko *patach*, który w wyrazach z samogłoskami tylnojęzykowymi czyta się *a*. Jak się przypuszcza, *patach* używano po to, by oznaczać nim otwarte *ä*, a więc np. *evlärimizgä* ‘do naszych domów’. O różnicy między *e* a *ä* pisała też w swojej gramatyce Prik (1976: 25). W każdym razie lekcję **evlarimizga ~ evlarymyzga* należy odrzucić. Jest bardzo mało prawdopodobne, by Karaïmi, którzy – choć ich język turkijski nie był znormalizowany – wykazali dużą wiedzę językową, co widać z przekładów, a przy kopiowaniu rękopisów wykazywali bardzo dobrą znajomość dawnego języka karaïmskiego, krymskotatarskiego i tureckiego, mogli przyjąć tak nieturkijską wymowę. Nie można jednak wykluczyć innej możliwości, że Karaïmi krymscy wzorowali się na wokalizacji zachodniokaraïmskiej, w której widzimy właśnie

taką wokalizację. Być może wreszcie wpłynęły na to oba czynniki. Kwestia ta nie jest jeszcze do końca rozstrzygnięta.

Podobnie jak w alfabecie arabskim, w hebrajskim tylko litery *qof* i *kaf* pozwalają stwierdzić, czy dany wyraz jest wokalizowany przednio- czy tylnojęzykowo, a więc czy *cholem* należy czytać jak *ö* czy *o*, *szuruq* jak *ü* czy *u* (np. *dügüł* czy *duğul* 'nie'), *chiriq* jak *i* czy *ı*, a *patach* jak *ä* czy *a*. Na przykład w heb. zapożyczeniu קדיץ 'sprawiedliwy, bogobojny' (w kkar. zwykle bez *dageszu*) samogłoskę w drugiej sylabie prawie na pewno należy czytać jako *i*, czyli *çadiq*, pomimo spółgłoski *qof*. Jednak przyrostek celownika jest w rękopisie raz pisany przez *qof*, raz przez *kaf* z *he*, zawsze wokalizowanym przez *patach*. Jak widać – co często w różnych językach ma miejsce – zapożyczenia nie zawsze stosują się do reguł języka i często występują wahania w wymowie. W tym wypadku przyjmujemy – niezależnie od pisowni – formę *çadiqqä* (tom IV, 10b/13, Psa 34) lub *çadiqkä* (tom IV, 2b/3, Psa 7; 11b/15, Psa 37). Niestety, *gimel* jest zawsze zapisywany tak samo, z kreską nadpisaną (poza przypadkami pominięcia przez nieuwagę), niezależnie od tego, czy występuje w wyrazach z samogłoskami przednio- czy tylnojęzykowymi, więc nie mówi nam, czy jest to wyraz przednio- czy tylnojęzykowy.

Jeśli mowa o zapożyczeniach, w niektórych – choć niezbyt częstych przypadkach – trudno rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z pożyczką arabską, czy hebrajską. Dzieje się tak wtedy, gdy dany wyraz ma taką samą postać w tych dwóch pokrewnych językach, np. *adam* 'człowiek'. W takich wypadkach rozstrzygnięcie jest możliwe przez konfrontację z oryginałem. We wspomnianym wypadku, w oryginale najczęściej użyte jest וישׁ *iš*, więc mamy do czynienia z zapożyczeniem arabskim. Ciekawym przypadkiem jest heb. דור *dor* 'pokolenie', który w takim samym znaczeniu w przekładach karaimskich zawsze występuje jako *däwir* ~ *däwür*, a więc takiej, jak turkijska pożyczka z ar. *dawr* 'okres, obrót' itp. (tom IV, 3a/22, Psa 10; 7a/16, Psa 22). Mamy więc tu do czynienia z adaptacją wyrazu hebrajskiego do formy podobnego wyrazu arabskiego.

Jak wcześniej wspominałam, poza znakami wokalizacyjnymi w rękopisie występują też znaki diakrytyczne przy spółgłoskach, głównie pozioma kreseczka nad literą, czyli *rafé*, która oznacza uszczelinowienie, a więc tam, gdy zamiast *p q b* wymowa jest odpowiednio *f ħ u*. Jeśli chodzi o *g*, wydaje się mało prawdopodobne, by spółgłoska ta we wszystkich – zwłaszcza przedniojęzykowych wyrazach, a zwłaszcza w nagłosie – była szczelinowa, w związku z czym w naszym wydaniu krytycznym transkrybujemy ją jako *g* w przedniojęzykowych oraz jako *ğ* w tylnojęzykowych. Wspominałam także, że w wielu przypadkach

kopista zapomniał postawić tej kreski. Na ogół poprawienie takich błędów nie jest trudne, np. *kizmätäkär* ‘sługa’ (< ar. + per.) to z całą pewnością *hizmätäkär*; kkar. *aşavçılar* ‘jedzący’ to na pewno nie **aşabçılar* (tom IV, 4a/12, Psa 14). Możliwe też, że w pewnych przypadkach brak *rafe* nie jest wynikiem przeoczenia kopisty, lecz wskazuje na wahania w wymowie.

Nie wiemy, czy i jak był wymawiany *ayin*, ale prawdopodobnie był i to jako spółgłoska mocna, gdyż często pojawia się zapis *raša‘qa* (tom IV, 11a/20, Psa 36;16a/16, Psa 50) ‘do złoczyńcy’, zamiast *raša‘ğa* (tom IV, 2b/3, Psa 7). Choć wydaje się dziwny, zapis ten zachowujemy.

Jeśli chodzi o spółgłoski, litery hebrajskie bardzo dobrze oddają głoski krymskokaraïmskie, z wyjątkiem litery *gimel*, zawsze występującej z *rafe*, która może oddawać trzy głoski: *ñ*, *g* i *ğ*. W większości wypadków turkolog jest w stanie rozpoznać na podstawie kontekstu, jak należy czytać dany wyraz, czasem jednak trzeba rozstrzygać arbitralnie, np. czy powinno być *değiş*, czy *deñiş* ‘zmieniać się’.

5. Wyrazy hebrajskie

Jak wiadomo, w religijnych tekstach karaïmskich często pojawiają się zapożyczenia hebrajskie, które nie podlegają harmonii wokalicznej. Ponadto w Tanachu występuje wiele nazw własnych, etnicznych, osobowych i geograficznych. Karaïmi stosowali harmonię wokaliczną tylko w dodawanych do nich karaïmskich przyrostkach.

Warto zaznaczyć, że karaïmska wymowa hebrajska odbiegała od wymowy żydowskiej (Harviainen 1997). Przygotowując transkrypcję tekstu, należy zastanowić się, czy wybrać transkrypcję bliższą wymowie, a niezgodną z niektórymi znakami wokalizacyjnymi, czy transkrypcję bliższą zapisowi, a więc nieco bliższą transliteracji.

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech wymowy karaïmskiej jest realizacja litery *cade* jako *ç*, np. *Çiyon* (tom IV, 3a/4, Psa 9) ‘Syjon’ i ww. *çadiq* ‘sprawiedliwy’.

Niżej podaję kilka przykładów wyrazów pochodzenia hebrajskiego.

5.1. Imiona pospolite

- *kohenlik* ‘kapłaństwo’ (tom I, 136b/14, Lb 16),
- *navilik* ‘proroctwo’ (tom IV, 111a/3, Neh 6),
- *minhağa* ‘ofierze’ (tom I, 128a/4, Lb 7).

5.2. Nazwy osobowe

- יַעֲקֹב *Ya'aqov* (tom I, 144a/3, Lb 23),
- אַהֲרֹן *Aharon* (tom IV, 115b/9, Neh 10),
- אֲחִירָע *Ahira'* (tom I, 131a/5, Lb 10),
- גַּמְלִי'ֵל *Gamli'el* (tom I, 127b/22, Lb 7).

5.3. Nazwy geograficzne

- *Yarden* 'Jordan' (tom I, 142a/4, Lb 22),
- *Gava* 'Geba' (tom IV, 116b/4, Neh 11),
- *Sukot* 'Sukkot' (tom I, 153a/2, Lb 33),
- *Kena'an* 'Kanaan' (tom I, 153b/4, Lb 33).

Od niektórych nazw hebrajskich tworzono pochodne za pomocą przyrostków słowotwórczych karaïmskich, np.:

- -*ll*: 'Amonhlar 'Amonici' (tom IV, 109a/19, Neh 4), *Aşdodhlar* 'Aszdodczycy' (tom IV, 109/20, Neh 4);
- -*lar*: *Levilär* 'Lewici' (tom I, 126b/11, Lb 7), *Qahathlar* 'Qahatyci' (tom I, 130b/23, Lb 10), *Midyanhlar* 'Midjanici' (tom I, 145b/2, Lb 25).

6. Tłumaczenie na język angielski

Jak wspomniałam wyżej, celem projektu jest wydanie krytyczne z tłumaczeniem na język angielski. Staramy się tłumaczyć możliwie jak najwierniej, na ile pozwala poprawność językowa. Jak wiadomo, jest wiele tłumaczeń Biblii na język angielski, przy czym niektóre są do siebie podobne, inne dość odmienne. W miarę możliwości staramy się wykorzystywać istniejące tłumaczenia, a nie prezentować nowe, nasze własne. Oczywiście istnienie przekładów jest dla nas dużym ułatwieniem. Wiele przekładów dostępnych jest bezpłatnie w portalu <http://biblehub.com>, który jest nam bardzo pomocny. Jak pokazuje doświadczenie, do naszych celów najbardziej nadaje się tzw. Biblia Króla Jakuba (King James Bible), a zwłaszcza jej uwspółcześniona wersja King James 2000. W wersji tej zachowano stare tłumaczenie, modernizując formy morfologiczne. Jednak także nowa wersja obfituje w szereg archaizmów, głównie składniowych, które my zmieniamy na współczesne. W wielu przypadkach okazuje się, że treść tych wersji odbiega od przekładu karaïmskiego. W tych przypadkach następnym, bliskim tłumaczeniem jest English Standard Version.

Pisząc o przekładzie na język angielski warto wspomnieć o tym, jak Karaimi tłumaczyli Tanach na karaimski. Tak jak wspominałam wyżej, są pewne prace o tym, zaczynając od Kowalskiego i Gordlewskiego. Jest to oczywiście zbyt skomplikowane zagadnienie, żeby zająć się nim szczegółowo w tym artykule. Zaznaczę tylko, że tłumaczenie karaimskie jest bardzo dosłowne, niemal słowo w słowo. Do tego stopnia, że w niektórych miejscach bez oryginału trudno jest zrozumieć, o co w tekście chodzi. Z ostatecznymi wnioskami trzeba poczekać do zakończenia projektu.

Skróty i symbole

- ar. = język arabski
- heb. = język hebrajski
- kkar. = krymski dialekt języka karaimskiego
- Lb = Księga Liczb
- Neh = Księga Nehemiasza
- NPRH = Narodowy Program Rozwoju Humanistyki
- per. = język perski
- Psa = Psalmi
- Rdz = Księga Rodzaju

Bibliografia

- Aqtay, Gulayhan, *Eliyahu Ben Yosef Qlci's Anthology of Crimean Karaim and Turkish Literature. Critical Edition with Introduction, Indexes and Facsimile. Volume I-II*, Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi, nr 8, İstanbul 2009.
- Aqtay, Gulayhan, Jankowski, Henryk, *A Crimean Karaim-English Dictionary*, Prace Karaimoznawcze, nr 2, Poznań 2015.
- Çulha, Tulay, *Kırım Karaycasının Katkı Mecuması. Metin Sözlük Dizini, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*, nr 46, wydanie pierwsze: İstanbul 2010a, wydanie drugie: Ankara 2015.
- Çulha, Tulay, *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme. Gesammelt und Übersetzt von Radloff VII Teil Die Mundarten der Krym / Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler. Derleyip Çeviren Dr. W. Radloff VII Bölüm. Kırım Ağzları. (Bir Girişle Latin Harfli Transkripsiyonu Hazırlayan)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, nr 57, İstanbul 2010b.
- Gordlewski, Vladimir Aleksandrovič, *Leksika karaimskogo perevoda Biblii*, „Doklady Akademii Nauk SSSR”, 1928, s. 87–91.
- Firkovičius, Mykolas, *David' Bijnin' Machtav Čozmachlary. Psalmės, Danielius*, Vilnius 1994.
- Firkovičius, Mykolas, *Šelomonun Maşallary. Süleyman'ın Meselleri. Patarlıq Knyga (Proverbia)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

- Harviainen, Tapani, Three Hebrew Primers, the Pronunciation of Hebrew among the Karaïms in the Crimea, and Shewa, [w:] *Built on Solid Rock. Studies in Honour of Professor Ebbe Egede Knudsen on the Occasion of his 65th Birthday April 11th 1997*, red. E. Wardini, Oslo 1997, s. 102–114.
- Jankowski, Henryk, A Bible Translation into the Northern Crimean Dialect of Karaïm, „*Studia Orientalia*” 1997, nr 28, s. 1–84.
- Jankowski, Henryk, Translations of the Bible into Karaïm, „*Religion Compass*” 2009, nr 3/4, s. 502–523.
- Jankowski, Henryk, Two Crimean Karaïm Financial Registers of the 18th Century, „*Archivum Ottomanicum*” 2010, nr 26, s. 17–39.
- Kowalski, Tadeusz, *Karaïmische Texte im Dialekt von Troki*, Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności, nr 11, Kraków 1929.
- Kırımlı, Hakan, Crimean Tatars, Nogays, and Scottish Missionaries. The story of Kattu Geray and other baptised descendants of the Crimean khans, „*Cahiers du Monde russe*” 2004, nr 45, z. 1–2, s. 61–108.
- Németh, Michał, An Early North-Western Karaïm Bible Translation from 1720. Part 1. The Torah, „*Karaite Archives*” 2014, nr 2, s. 109–141.
- Németh, Michał, An Early North-Western Karaïm Bible Translation from 1720. Part 2. The Book of Ruth, „*Karaite Archives*” 2015a, nr 3, s. 49–102.
- Németh, Michał, An Early North-Western Karaïm Bible Translation from 1720. Part 3. A Contribution to the Question of the Stemma Codicum of the Eupatorian Print from 1841, „*Karaite Archives*” 2015b, nr 3, s. 103–118.
- Poznański, Samuel, *Karäisch-tatarische Literatur*, „*Keleti Szemle*” 1913, nr 13 (1912–1913), s. 37–47.
- Prik, Ólga Jakovlevna, *Očerki grammatiki karaïmskogo jazyka (krymskij dialekt)*. Maxačkala 1976.
- Olach, Zsuzsanna, *A Halich Karaïm translation of Hebrew biblical texts*, *Turcologica*, nr 98, Wiesbaden 2013.
- Sklare, David, A Guide to Collections of Karaite Manuscripts, [w:] *Karaite Judaism. A Guide to its History and Literary Sources*, red. M. Polliack, Leiden 2003, s. 893–924.
- Shapira, Dan, The Karaïm Translation of the Book of Nehemia copied in the 17th century’s Crimea and printed in 1840/1841 at Gözleve, on the copyist of the manuscript, and some related issues, „*Karaite Archives*” 2013, nr 1, s. 133–198.
- Smętek, Dorota, *Crimean Karaïm Version of Melukhat Sha’ul. Critical Edition and Linguistic Analysis*, *Turkic Studies*, nr 5, Poznań 2015.
- Sulimowicz, Józef, Materiał leksykalny krymskokaraïmskiego zabytku językowego (druk z 1734 r.). I, „*Rocznik Orientalistyczny*” 1972, nr 35, z. 1, s. 37–76.
- Sulimowicz, Józef, Materiał leksykalny krymskokaraïmskiego zabytku językowego (druk z 1734 r.). II, „*Rocznik Orientalistyczny*” 1973, nr 36, z. 1, s. 47–107.
- Zajączkowski, Ananiasz, Przekłady trenów Jeremjasza w narzeczu trocko-karaïmskim (tekst i słownik), „*Rocznik Orientalistyczny*” 1932, nr 8, s. 181–192.

Zajączkowski, Ananiasz, Przekłady trenów Jeremjasza w narzeczu trocko-karaimskim (tekst i słownik), „Rocznik Orientalistyczny” 1934, nr 10, s. 158–177.

Zajączkowski, Ananiasz, Tatarsko-karaimskie piosenki ludowe z Krymu (t. zw. *čij*), „Rocznik Orientalistyczny” 1938, nr 14 (1939 [1938]), s. 38–65.